

PARASZTSÁG ÉS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ

Az utóbbi időben a történészek körében újra kisért a társadalmi formációtól független „örök parasztság” kérdése. Kétségtelen, hogy a neolitikumtól úgyszólván máig voltak és maradtak a paraszti életnek lényegileg azonos, mintegy atavisztikus vonásai. De a paraszti termelést és életmódot úgyszólván kezdettől fogva nem egyedül az önfenntartás, hanem annak a társadalomnak a fenntartása határozta meg, amelybe a parasztság beletagozódott, s a társadalom mindenkor bizonyos formáció kereteiben és törvényszerűségei szerint fejlődik. Az alábbi három tanulmány is bizonyítja azt, hogy a parasztság története nem iktatható ki a mindenkori társadalmi formációból. (Szerk.)

HARBANS MUKHIA:

VOLT-E FEUDALIZMUS AZ INDAI TÖRTÉNELEMBEN?

(A szerző azonos című cikkének második fejezete. New Delhi, 1979.)

Tanulmányomban a következő kérdést szeretném megvizsgálni: volt-e feudalizmus India történelmében?

Az eféle kérdések helyes tárgyalását legcélszerűbb a fogalmak tisztázásával kezdeni. Más szavakkal, mi is a feudalizmus? Sajnos, erre az egyszerű kérdésre a feleletet kereső történészek szerint változnak a válaszok¹. Hogy a feudalizmus fogalmára miért nincs általánosan alkalmazható meghatározás, annak objektív oka van és ez érvelésünk szempontjából döntő jelentőséggel bír: a feudalizmus nem az egész világra kiterjedő rendszer volt. Az egész világra kiterjedő első rendszer a kapitalizmus volt. Ebből következik tehát, hogy a feudalizmus fogalmára nincs olyan egyetemesen alkalmazható fogalmi meghatározás, mint a kapitalizmusra. Ha a kapitalizmusról elvont formájában beszélünk, mint általános árutermelő rendszerről, ahol a munka maga is áru, ezt azért tesszük, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a 19. és a 20. század folyamán e termelési rendszer ereje az egész emberiséget maga alá rendelte, a megelőző fejlődés más-más szakaszain keresztül. Más-

részt a feudalizmus, – egész történetén keresztül, a társadalmi-gazdasági szervezetnek nem általános, hanem sajátos formája volt – azokban a korszakokban és azokon a területeken, ahol a termelés e specifikus módszerei és szervezetei kialakultak.

Ezt hangsúlyoznunk kell, mert általában szem elől szokták téveszteni, amikor a feudalizmust úgy határozzák meg, hogy az „gazdaságon kívüli kényszerre” alapozott rendszer volt, vagy „újrafelosztáson alapuló egyetemleges rendszer”, vagy még általánosabb fogalmakkal olyan agrárgazdaságon alapuló rendszerként írják le, melyben egy többé-kevésbé összetartó uralkodó osztály nyílt vagy leplezett erőszak útján felszívja az agrártermelés többletét.

Ezek a meghatározások az elsődleges termelő, a paraszt politikai vagy jogi bázisának feltételeivel próbálnak egy egész társadalmi és gazdasági struktúrát azonosítani, és nem a termelési rendszer teljességét veszik számításba. Egy termelési módot pusztán a kizsákmányolási viszonyok vonatkozásában próbálnak meghatározni. Továbbá, ezek az értelmezések olyan tágak, hogy egyetlen lendülettel egybefognak minden pre-kapitalista rendszert, mert a peremvidéki pre-kapitalista társadalmakat elsődleges agrártermeléssel, egyenlőtlen tulajdonmegosztással és az uralkodó osztály nem-gazdasági kényszerével jellemezték, mely a parasztok többletét különböző úton sajátította el – vagy járadék, munka, pénz, termék vagy adó vagy rabszolgá- ill. robotmunka formájában. A „feudális” terminus ilyen széles értelemben való használata nem alkalmas arra, hogy a feudális társadalmi és gazdasági szervezetet elhatárolja a pre-feudális európai, és egyéb, nem európai, középkori és gazdasági rendszerektől, így nem is magyaráz meg sok mindent.²

Mivel az indiai, vagy a másutt kialakult feudalizmus elemzésénél mindig Nyugat-Európa a hivatkozási alap, meg fogom próbálni az összehasonlítást a középkori Nyugat-Európa és a középkori India között. Az összehasonlítás fókuszában a munkának azok a feltételei fognak állni, amelyeket a természet és a társadalmi szervezet egymásra hatása alakított ki, és amelyek, a maguk részéről, meghatározzák egy társadalmi formáció uralkodó jellegzetességeit.

Az ókori és középkori India társadalomtörténetének vizsgálatánál az elkerülhetetlen kiindulópont mindig a mély sajnálkozás, amiért hiányzik a megfelelő forrásanyag, e korszakok csaknem minden sarkalatos kérdésével kapcsolatban. Ez az adatszegénység kinosabban kidomborodik, ha szembe-sül a középkori Európára vonatkozó, szinte zavarbaejtően gazdag forrásanyaggal. Ennek következtében tehát, ha fejtegetéseink a továbbiakban fel-

tevések és találgatások sorának tűnnek, legalább egyrészüket annak a minden történeszre egyformán vonatkozó, közös balszerencsének tudhatjuk be, hogy India ókori és középkori századaira vonatkozólag olyan kevés tudósi-tás maradt fenn.

Ha a „feudalizmus” terminus értelmezése egyik történesznél más, mint a másikinál, abból, ahogy már korábban megjegyeztük, az is következik, hogy egy-egy ország (ez esetben India) feudálisként meghatározott korszaka is állandóan változik, aszerint, melyik történesz mit ért a feudalizmus alatt. Így, míg az Indiával foglalkozó szovjet tudósok közül néhányan a feudalizmus nyomait vélték megtalálni Kautilya *Arthasastrájában*,³ R.S. Sharma számára az indiai feudalizmus a Kr. u. 4. században kezdődött, és a 11–12. században érte el tetőfokát.⁴ B.N.S. Yadava elmélete szerint a feudalizmus a Delhi szultánság létrejöttével, politikai és gazdasági okokból, hanyatlásnak indult.⁵ A 19. századi ismert orosz történesz, M.M. Kovalevski viszont azt tartotta, hogy a feudalizáció folyamata Indiában épp a muzulmán hódításokkal kezdődött.⁶ Az indiai történelemmel foglalkozó írásai alapján kiemelt helyet érdemlő D.D. Kosambi véleménye szerint a feudális rendszer a 17. század közepe táján omlott össze, Aurangzeb⁷ alatt. James Tod ezredes viszont a 19. század elején, Rajasthanban még működésben véli látni azt a rendszert, mely szerinte a feudalizmus klasszikus formája volt.⁸

A fent említett történeszek munkáiban, ahogy másokéban is, akik az indiai feudalizmus problémájával foglalkoztak, az összehasonlítás alap minden esetben a középkori Nyugat-Európa marad. Ez érthető, mert mindaddig, míg megmaradunk annak a kérdésnek a kutatásánál, hogy „volt-e Indiában feudalizmus?”, a választ a feudális társadalomszervezet legfejlettebb formájának fényében kell keresnünk, ez pedig Nyugat-Európában volt. Az összehasonlítás teljesen független az itt feltett kérdésre adandó választól. Így történt, hogy Tod a kora 19. századi Rajasthant a nyugat-európai feudális rendszernek azzal a formájával hasonlítja össze, ahogy azt Hallam írja le 1824-ben kiadott *Middle Ages*⁹ c. munkájában és azt találja, hogy a feudalizmust alkotó hat tényezőtől négy érvényben volt Rajasthanban.¹⁰ D.D. Kosambi viszont Marion Gibb *Feudal Order*-éből és Maurice Dobb *Studies*-éből¹¹ is merített. R.S. Sharma és B.N.S. Yadava összehasonlítás céljából ismételten hivatkoztak Nyugat-Európára¹², Satish Chandra a középkori Európa vonatkozásában talál „sok szempontból” hasonlóságot a földtulajdon indiai felfogásával.¹³

D.D. Kosambi új szempontot nyújtott az indiai feudalizmus tanulmányozásához – híres koncepcióját a felülről jövő és alulról jövő feudalizmus-

ról¹⁴, melyet más történészek sajnos nem fogadtak el.¹⁵ R.S. Sharma professzor volt az első, aki az indiai feudalizmust rendszeresen tanulmányozta könyvében és különböző cikkeiben.¹⁶ B.N.S. Yadava professzor sok részlettel bővítette Prof. Sharma munkáját, a kora középkori, főleg a 12. századi Észak Indiára vonatkozó tanulmányaival.¹⁷

Sharma és Yadava professzorok munkáinak fő mondanivalója egyrészt a kereskedelem és városi élet, másrészt a feudalizmus között feltételezett ellentét köré szövődik,¹⁸ és főleg a tisztviselőknek és brahman jótékonysági alapoknak juttatott állami adományok növekvő száma következtében a földdel rendelkező köztes réteg fokozódó fontosságára világítanak rá; mindez azt eredményezte, hogy a parasztság a köztes réteggel szemben alávetett helyzetbe került és ettől függött. R.S. Sharma a nyugat-európai feudalizmus csaknem minden komponensét felfedezni véli India fejlődésében – jobbágy-ság,¹⁹ uradalom,²⁰ önálló gazdasági egységek,²¹ a kézművesség és kereskedelem feudalizációja,²² kivéve, természetesen, az ipar és városfejlődés hanyatlását. Azok a tényezők, melyek állítólag aláásták Európa feudális struktúráját, vagyis az ipar és a városok újraéledése, a parasztok városba özönlése, az uraik által való végletes kizsákmányolás elől, a robot pénzáradékra való kommutálása – mindez, Sharma professzor elmélete szerint, Indiában is kifejlődött és hasonló módon aláaknázza az indiai feudalizmust.²³ Tény, hogy az európai feudalizmus egyetlen fontos tényezője, amit Sharma professzor nem tudott felfedezni Indiában, a külső támadás volt – és B.N.S. Yadava még ezt a hiányosságot is pótolta, felhívva a figyelmet India barbár támadóira,²⁴ elsősorban a hunokra, ami a gyenge Gupta birodalmat megingatta és hozzájárult a feudalizmus kibontakozásához. „A Gurjara-Pratihara birodalom – mondja Yadava – úgy jött létre Észak Indiában, mint a feudális frank Karoling birodalom”.²⁵ Mindezek közül, Sharma és Yadava professzorok véleménye szerint, az indiai feudalizmus legkritikusabb eleme a parasztságnak a földdel bíró közvetítőktől való növekvő függéséből adódott, ami az állam által ezeknek adományozott egyre több kiváltság következménye volt. A függés a parasztok fokozódó földhözkötésében és robotoltatásában nyilvánult meg.²⁶

Ezúttal nincs rá mód, hogy az indiai és európai feudalizmus közti összehasonlítás során Sharma és Yadava professzorok érvelésének minden vonatkozásával foglalkozzunk; egyébként is nehéz dolog, ha az ember kénytelen nem egyetérteni ilyen kiváló történészek munkáival. Az indiai feudalizmus melletti érvek fontosabbjára fogom most csak megjegyzéseimet korlátozni.

A feudalizmus és a kereskedelem-urbanizáció komplexum közötti feltételezett ellentét éles vita tárgyát képezi a történések között Henri Pirenne óta; az utóbbi időben azonban mintha kevésbé összeegyeztethetetlenek tartanák ezt a két fogalmat, mint az 1930, 1940-es években. Mindenesetre D.C. Sircar, és még hathatósabban B.D. Chattopadhyaya, még a történelmi cáfolatok fényében is, kétségbe vonták a kereskedelem és urbanizáció hanyatlásának mértékét a vizsgált korszakban.²⁷

Még fontosabb azonban az a tény, hogy amíg R.S. Sharma és B.N.S. Yadava jelentős hasonlóságot állapított meg az indiai és európai feudalizmus jellegzetességei között, az egyetlen alapvető különbség elkerülte figyelmüket: Európában a feudalizmust egyrészt a rabszolgaságra alapozott termelési viszonyok válsága, másrészt a német törzsek növekvő rétegződése okozta változások hívták életre, ez a két folyamat vezetett oda, amit Perry Anderson úgy határoz meg, mint „katasztrofális összeütközést két felbomlóban lévő előző termelési mód – a primitív és az ókori között...”²⁸ Más szavakkal, az európai feudalizmus fejlődése lényegében a társadalom alapjában végbement változásokból adódott, Indiában viszont a feudalizmus kialakulását vizsgálói elsősorban állami tevékenységnek tulajdonítják; fizetés helyett vagy jótékony célokra adott földadományoknak, és annak, hogy a megadományozottak állami törvényekkel biztosított jogot kaptak a parasztok leigázására. Vitatható azonban, vajon ilyen komplex társadalmi struktúrát létre lehet-e hozni közigazgatási és jogi eljárásokkal.

Mindenekelőtt azonban a paraszti „függés” koncepciója látszik kétes értékűnek abban a vonatkozásban, ahogyan azt használták. Amit R.S. Sharma és B.N.S. Yadava érvelésében felhozott, az legjobb esetben a parasztság növekvő *kizsákmányoltságát* bizonyítja; a függésnek ezzel szemben a paraszt termelési folyamatába kívülről jövő beleszólást kell jelentenie, és India esetében ezt még nem bizonyították be. Ha az európai paraszt urától való „függéséről” beszélünk, az elsősorban azért van, mert ez a függés a paraszt munkafeltételeiben gyökerezik. E függés kritikus eleme abban rejlett, hogy a paraszti munkának legalább egy részét saját termelési folyamatából átirányították a földesúréba. Kétséges, elmondható-e ez Indiáról. Annak a kényszermunkának a természete, amelyről jelentős bizonyítékunk van India egész történelmének folyamán, alapjaiban tér el az európaiétól, mert Indiában igen ritkán használták ezt fel a termelés céljaira.²⁹ Megvan az objektív oka annak, hogy miért hiányzik a jobbágyság India történetéből; a termelési feltételei ugyanis Indiában nem követelték meg a jobbágymunkát, amit a továbbiakban bizonyítani igyekszem. Így Indiában a kényszermunka nagy-

jában és egészében inkább az uralkodó osztály közműveit szolgálta, mintsem része lett volna a termelési folyamatnak.

India agrártörténetének bizonyos vonásai többnyire elég világosan rekonstruálhatók, annak ellenére, hogy a forrásoknak csak egy kis töredékét tanulmányozták eddig. Az indiai talaj termékenysége egészen a 19. századig általában sokkal magasabb lehetett, mint az európaié.³⁰ Maga a természet is lehetővé tette az indiai paraszt számára, hogy sokkal alacsonyabb szinten fenntartsa létét, mint európai ellenpárja. Másodszor, és részben épp az előbb említett tényező befolyásának tulajdoníthatóan, India agrártörténetére túlnyomóan a szabad parasztság jellemző (inkább gazdasági, mint jogi szempontból).

Számos adalék jelzi India földjének magas termékenységi fokát, bár természetesen vidékenkénti jelentős eltérésekkel.³¹ Az indiai mezőgazdaságra jellemző, legalábbis a Veda korszaktól³² kezdve, az évenkénti két aratás, minden táblán felváltva egy-egy, amit Európában még a 10–11. századtól kezdve elterjedt hármás nyomás sem tudott biztosítani. Az indiai forrásokban³³ még három aratásról is történik említés, anélkül, hogy kivételesnek tekintenék e jelenséget. Nagyon nehéz volna megállapítani, vajon minden föld két vagy három termést adott-e évenként; egyes források világosan ezt mondják³⁴, de talán elhamarkodott volna feltételezésüket minden talajra vonatkozóan elfogadni. Nyilvánvaló, hogy voltak földek, melyek kétszer, vagy háromszor teremtek, egyazon éven belül. De ha erre nem is ismernénk bizonyító adatot, az továbbra is nyilvánvaló tény, hogy semmiféle föld nem állott megművelés nélkül tovább, mint az év egy részében – ezt az eredményt még a hármás nyomás sem tudta elérni a késő középkori Európában. Valóban, az ugar-rendszerre vonatkozó adatok elhanyagolható mennyisége vagy éppen teljes hiánya meggyőzően bizonyítja az indiai talaj termékenységét. A történészek az „ugar” kifejezés használatával majdnem kivétel nélkül a feltöretlen, vagy elhagyott földekre utalnak.³⁵ Az ugar, szemben a töretlen vagy elhagyott földdel, szervesen hozzátartozik a termelési ciklushoz. Tény, hogy a földeket gyakrabban szánthatták, mint vetették őket, mert a talajt gyakran porhanyósítani kellett és a gyomokat be kellett szántani, vagy le kellett égetni, hogy zöld trágya legyen belőlük, vagy kálium. Az ugargazdálkodás nyilvánvalóan arra szolgál, hogy a föld visszanyerje termékenységét, és ehhez nem elég, ha egyszerűen abbahagyják a szántását. Ebben a vonatkozásban az ugarrá a 16. század végéről van adatunk – bár még ez is elég bizonytalan.³⁶ A *Risala-i-Ziraat* is említést tesz a 18. század második felében, Bengáliában a földek másodévenként való megművelésé-

nek elterjedt gyakorlatáról.³⁷ Végére az is lehetséges, természetesen, hogy a parasztok az ugar-rendszer követése helyett egyszerűbbnek találták ott-hagyni a kimerült földeket és újakat feltörni, hiszen végül is földben nem volt hiány.³⁸ De ahhoz, hogy ezt általános szokásnak fogadjuk el, nagyon kevés az adat. Valójában a földfeltörés végülis költséges eljárás volt, és aligha folyamodhattak ehhez, hacsak a talaj termékenységének trágyázással való visszaállításához szükséges költségek nem haladták meg a feltörés költségeit. És, ahogy Irfan Habib ésszerűen érvel, trágyához sokkal nagyobb mennyiségben hozzájuthattak a 20. század kezdete előtti századokban, mint később.³⁹

Ha részletesen szemügyre vesszük, hogy milyen módszerekkel és miből állították elő a trágyát a különböző növények számára, úgy tűnik, a trágyázás rendszere kifinomult művészetté fejlődött. Egyáltalán nem biztos, vajon a Veda-kori indusok trágyázták-e földjeiket.⁴⁰ De az *Arthasastra*⁴¹ a *Brhatsamhita*, az *Agni Purana*⁴², a *Krsi Prasara*⁴³ és az *Upavana Vinoda*⁴⁴ többek között már nagyon részletesen leírják azokat az anyagokat is, melyekből a trágyát előállítják. Ezek változnak a tehén-, kecske- és birkatrágyától a disznószirig,⁴⁵ továbbá a tehénhúst⁴⁶, a zöldtrágya, a méz és az író keverékét néhány más elemmel együtt szintén ajánlották.

Korukhoz képest a mezőgazdasági eszközök és technikák sem voltak túl kezdetlegesek. Nem biztos, hogy használták-e ekét a Harappa kultúrában.⁴⁷ A Veda-korszak azonban használta az ekét⁴⁸, amely természetesen azóta is folytatólagosan használatban van. Az eke formája és súlya nemcsak vidékenként változott, hanem talán a földművelők egyes rétegeinek különböző osztályhelyezete szerint is.⁴⁹ Igaz, hogy amint Elliot olyan lenézően állítja, hogy „egyszerű...rozoga konstrukciójú” indiai eke épp csak, hogy felkarcolta a talaj felszínét⁵⁰, de ez elsősorban annak tudható be, hogy Indiában a talaj legtermékenyebb része a felső rétegben van.⁵¹ Maga Elliot jegyzi meg: „Ha valami ekevasfélére volt szükség, a népben elég találékony-ság volt rá, hogy megszerkessen egyet.”⁵²

A következő korszakok irodalma sok más eszközre is utal, melyet az eke mellett az agrártermelésben használtak. A Veda irodalom a sarlót és a rostát említi⁵³, Valmiki *Ramayana*-jában ásó szerepel.⁵⁴ Az *Amarkosa* kapáról beszél és boronáról, a mozsár és mozsártörő mellett, melyek a magot elválasztják a pelyvától, utal a gabonarostóra is, stb.⁵⁵ A *Krsi-Parasara* számos részlettel együtt megadja az eke különböző részeinek elnevezését és méreteit.⁵⁶ Kr. e. 600 körül egyre jobban elterjedt a vas felhasználása a mezőgazdasági eszközök készítésében.⁵⁷ Nehéz ugyan megállapítani a vetőgép

kezdeteit, de ez a fontos eszköz, melyet Elliot szavai szerint „csak a múlt században vezettek be az angol mezőgazdaságban, Indiában az ősrégi időktől kezdve használatban volt.”⁵⁸

Agrárszakértők a föld egynél többszöri, néha még ötszöri szántását is ajánlották.⁵⁹ Nem könnyű megállapítani, milyen mértékig követték ezeket a tanácsokat, de a modern kori Bihar-ban Grierson a földek ötszöri szántását észlelte⁶⁰, ez azonban természetesen későbbi jelenség⁶¹ is lehet. A gye-mokat kétszer távolították el. Az évenként két vagy három termés miatt a vetésforgó „a természet ajándéka volt és a gyakorlat mutathatta meg, milyen kombináció lehetett bizonyos földeken a legjobb”.⁶² Az átültetés módszere is ismert volt,⁶³ ahogy a beteg növények ápolása is.⁶⁴

Az ókori és középkori India mezőgazdaságában az öntözés terén észlelhető a legfontosabb technológiai haladás. A *Rgveda* említ vízmerítésre alkalmas eszközöket (talán valami tartályból), de az erre vonatkozó technikai részletek egyelőre még ismeretlenek.⁶⁵ Az *Arthasastra* számos módszert említ, melyekkel folyókból, tavakból, víztárolókból, kutakból esővizet lehet nyerni⁶⁶ – a Maurya-állam, úgy látszik a termés egyötödétől egyharmadáig terjedhető,⁶⁷ súlyos öntözési adót rótt ki még akkor is, amikor a források magánkézben voltak.⁶⁸

A járgányos vízemelő elterjedése okozhatta, kb. a 7. század óta, és a perzsa kerék megjelenése akkoriban, amikor a Delhi-i szultánság kialakult Észak-Indiában, hogy a mezőgazdaság kiterjedésében és fejlődésében döntő változás jött létre, legalábbis Panjab-ban⁶⁹, amelynek földjét Abul Fazal páratlanul termékenynek tartja.⁷⁰ A csatornázás, egészében, csak marginális helyet foglal el a mezőgazdasági termelésben. Firuz Shah Tughlaq⁷¹ és Shah Jahan⁷² elrendelte csatornák építését, de a gyakorlatban a csatornarendszerrel való öntözés elterjedése későbbi keletűnek látszik.

A talaj természetadta gazdagságának és a viszonylag hatékony eszközöknek és technikáknak tulajdoníthatóan, a mezőgazdaság termelékenysége Indiában magas volt, a paraszt életszínvonala viszont nagyon alacsony szinten maradt – az éghajlati viszonyoknak köszönhetően, és ahogy később meg fogjuk vizsgálni, a társadalmi szervezet eredményeképpen. Ennek következtében azt a földmennyiséget, amit egy indiai parasztcsalád létfenntartásához szükségesnek tartottak, a Kr. e. 5. században mintegy 4–6 ha-ra becsülték.⁷³ Sajnos, nagyon kevés forrásanyagunk van arra, hogy ezt a történelem későbbi korszakaira nézve is megvizsgálhassuk, de, hacsak nem tételezünk fel jelentős hanyatlást a föld termőképességében, vagy emelkedést az életszínvonalban, a földtulajdonokra vonatkozóan ez a mérték aligha válto-

zott lényegesen. Ekkora földdarab, a tradicionális felszerelés és termelési eljárások mellett, túrhetően biztosított öntözővíz-ellátással még ma is elég kell legyen arra, hogy egy parasztcsalád olyan létminimumát biztosítsa, amellyel fennmaradni és szaporodni képes.

A viszonylag kis földbirtokok Indiában alapjában kiküszöbölték a munka pazarlását a termelési folyamatban; következésképp a mezőgazdasági munkálatokhoz itt sokkal kevesebb munkamennyiségre volt szükség. Ráadásul ezek a műveletek az évnék sokkal hosszabb szakaszára terjedtek ki, mint Nyugat-Európában. Így tehát nem lehetett nagy munkamennyiségekre vonatkozó nagyon sürgető igény rövid időszakokon belül. Ezért válik érthetővé a jobbágyiség hiánya – kivéve néhány marginális, véletlen esetet.⁷⁴ Valóban, az adatok még Sharma és Yadava professzorokat is arra készíteték, hogy megállapítsák, a jobbágyrendszer korántsem volt lényegesen jellemző Indiára.⁷⁵ A termelési folyamat Indiában ugyanis nem okozott súlyos munkaerőhiányt, a paraszt jobbágyosítására tehát aligha volt szükség. Nem mintha az uralkodó osztály vagy állam Indiában több részvétellel viseltetett volna az elsődleges termelő iránt, mint a feudális urak, vagy a középkori állam Európában; amikor szükségét érezte, még a parasztok és a kézművesek rabszolgává vételétől sem riadt vissza.⁷⁶ De ez a szükséglet ritkán merült fel, és csak rövid időszakokra.

Amikor tehát az indiai parasztot a történészek jobbágyinak⁷⁷ vagy „féljobbágyinak”⁷⁸ írják le, elsősorban a törvényes kötöttségekre gondolnak, melyek mozgási szabadságát korlátozzák, arra, hogy nem volt joga földjét szabadon elidegeníteni, és természetesen, hogy kényszermunka-szolgáltatásokra volt kötelezve.

Igaz, hogy az indiai állam, melynek alapvető érdeke volt, hogy a föld jövedelmét beszedje, kötelezővé tette a földművelő számára, hogy földjét állandóan művelés alatt tartsa. Az *Arthashastra* azt ajánlja, „a földeket kobozzák el azoktól, akik nem művelik meg őket, és adják át másoknak; vagy falusi munkásokkal és kézművesekkel kell azokat megműveltetni, mert különben azok, akik nem művelik rendesen földjeiket, kevesebbet fizetnek (a kormánynak).”⁷⁹ Az *Arthashastra* megkötéseket mond ki a földek szabad elidegenítésére, vagy a parasztok szabad mobilitására, megint csak a jövedelemcsökkenés megelőzésének szem előtt tartásával: „Adófizetők csak adófizetőknek adhatják el, vagy zálogosíthatják el földjeiket; a brahmanok *brahmdeya*-ikat, vagy adomány-földjeiket csak azoknak adhatják el, vagy zálogosíthatják el, akik hasonló földeket bírnak, különben az első bírságkiadás alkalmával megbüntettetnek. Ugyancsak büntetés sújtsa azt az adó-

fizetőt, aki olyan faluban telepszik le, melyet nem-adófizetők laknak.”⁸⁰ Az államnak azt tanácsolják, kényszerítse a parasztokat, hogy földjükből még egy termést hozzanak ki, ha az uralkodó szorult pénzügyi helyzetben van.⁸⁰ Manu bírságot ír elő arra a földművelőre, aki nem műveli meg földjét a kellő időben, vagy nem védi meg termését az állatoktól.⁸² Mindez azonban nem érintette a tulajdonos jogát a földhöz, még akkor sem, ha azt más művelte meg.⁸³ Az az időszak, amíg ez a jogcím törvényesen érvényben maradt, a Manu idejében szokásos 10 évtől (Kr. u. kb. 2. század) a 13. században kiszabott 105 évig terjedt, e két dátum között 20, 60 vagy 100 éves időhatárokra szabva meg azt.⁸⁴

Igy tehát, amikor Aurangzebnek Muhammad Hashimhoz intézett fermánja⁸⁵ egyrészt elismeri a parasztnak földre vonatkozó tulajdonjogát⁸⁶ (beleértve az eladási vagy elzálogosítási jogot is),⁸⁷ másrészt ajánlja, hogy a rábeszélés, vagy ha szükséges, a kényszerítés eszközeivel éljenek, hogy a parasztot rászorítsák földje megművelésére, ez valójában egy nagyon régi indiai gyakorlatot elevenít fel.⁸⁸ Amikor az állam érvényesítette jogait, hogy a föld megszakítás nélküli megművelését biztosítsa, vagy, hogy beszedje az abból származó jövedelmet, még akkor is, ha a paraszt elhanyagolta földje megművelését⁸⁹, vagy ha a földet mással kellett, hogy megműveltesse, mert a tulajdonos elszökött, az effektív kényszerítés mértéke mindig az adott helyzet szerint változott. A 17. században, amikor a földekről való elmene-külés komolyabb méreteket kezdett ölteni, nyomatékosabbá vált az állam ragaszkodása jogaihoz.⁹⁰

Egy szempontot azonban szem előtt kell tartanunk, amikor a parasz-tok röghözkötését vizsgáljuk: fejlett munka- vagy föld-piacról az ősi és kö-zépkori India vonatkozásában aligha beszélhetünk, bár mezőgazdasági bér-munkára és földeladásra, vagy zálogbaadásra találunk példákat forrásaink-ban.⁹¹ Tehát inkább a gazdasági, mint a törvényes mozgáskorlátozások kö-tötték a parasztot falujához⁹², bár természetesen nem szabad úgy elképzel-nünk az ősi és középkori indiai parasztot, mintha teljesen földhöz kötött lett volna. Még ha el is akarjuk fogadni, hogy az állam beleszólása fennállt a parasztnak szabad mozgásának, vagy földjük szabad eladásának általános megkötésébe, továbbra is érintetlenül a paraszt kezében maradt a termelési folyamat irányítása, annak eszközei, feltéve természetesen, hogy földjét megművelte és a járadékot kifizette az államnak, vagy megbízottainak.⁹³ Igaz, hogy ahogy sok történész kifejtette, a pre-modern indiai parasztnak nem voltak modern vagy polgári birtokjogai földjéhez, mert nem idegenít-hette el szabadon, nem hagyhatta el, vagy tehette tönkre földjét⁹⁴, de azt

nyilvánvalóan egy történész sem várhatta, hogy a paraszt ilyen jogokkal rendelkezessen. De vajon ez pusztán jogi kérdés volt csak? Ha, némi képzeletmegerőltetéssel, az ősi vagy középkori múlt parasztját ezekkel a törvényes jogokkal fel lehetett volna ruházni, vajon jelentett volna ez valamilyen gyakorlati különbséget helyzetében, ha a többi körülmény körülötte ugyanaz maradt – ha nagyon ritkán találhatott vevőt földjére, vagy munkájára, vagy ha nem adhatta fel könnyen termelői munkáját valami más foglalkozás kedvéért? Mindenesetre, e jogok hiánya nem fosztotta meg őt sem attól, hogy földje fölött rendelkezzen, sem a szántás, sem a munka lehetőségétől.

Ilyen értelemben határoztuk meg a szabad paraszt fogalmát az előzőekben, a marxi megállapítást követve. A föld törvényes tulajdonjogának kérdése, amit olyan sok történész vizsgált a régi és középkori India vonatkozásában⁹⁵, valamint a többi törvényes jog, a legjobb esetben mérsékelt fontosságú kérdés az adott társadalmi-gazdasági vonatkozásban.

Ilyen szempontból a szabad paraszti termelés, úgy látszik, megszilárdult a Maurya korszak utáni időkben. A buddhista irodalomban találkozunk néha 500 ekével is rendelkező nagy gazdaságokkal, amelyeket bérmunkások csapata művelt meg.⁹⁶ Az *Arthasastra* is beszél állami uradalmakról, melyeket „rabszolgák, munkások és rabok” műveltek meg.⁹⁷ De a Gupta és a post-Gupta időkben már nincs utalás ezekre a nagy gazdaságokra, akár egyéni, akár állami tulajdonban voltak azok: ehelyett a sudra-k kistermelőkké alakultak át. A 17. század első felére ha nem is minden, de a legtöbb sudra paraszttá lett.⁹⁸ A paraszti termelés kiterjedése, részben legalább, a termelést kiterjesztő állami politikának tudható be. A Maurya rendszer nekilátott, hogy új falvakat alapítson, vagy újra betelepítsen elhagyott falvakat, akár külföldieket véve rá, hogy bevándoroljanak, akár áttelepítve a birodalom sűrűn lakott vidékeiről a többlet-lakosságot.⁹⁹ De a Maurya-korszak utáni időkben az egyéni földszerzés általánosabbá kezd válni, ezt a jelenséget a *bhumicchidranayaya* megszövegezése tükrözi: „A föld azé, aki először kigyomlálja a gazokat, ahogy a szarvas is azé, aki először meglövi”.¹⁰⁰ Joggal tételezhetjük fel, hogy a már előbb említett járgányos vízemelő és a perzsa kerék elterjedésével számos földfeltörés történhetett azok által, akik meg tudták fizetni a berendezések árát.¹⁰¹ A középkori indiai állam rendkívül nagy súlyt helyezett rá, hogy kiterjessze a földművelést, erre vall, hogy az eddigieknél sokkal több adat maradt fenn ebből a korszakból. Így az állam jótékonyasági adományai egyik felükben megművelt, másik felükben ugyanakkora megműveletlen földdarabból álltak.¹⁰² A Mughal állam jövedelembeszedője kötelességei között, melyeket az *Ain* sorol fel, szerepel a puszta

földek megművelésére való felszólítás és a szántható földek pusztásodásának megakadályozása.¹⁰³ Számos hivatalnokot, vagy fél-hivatalnokot bízta meg hasonló feladatokkal, a karorikat,¹⁰⁴ zamindarokat,¹⁰⁵ még a jagirdarokat¹⁰⁶ is. Így tehát, amikor Aurangzebnek Muhammed Hashimhoz intézett fermánja egyértelműen elismeri a paraszt jogát az általa feltört földhöz, csak leszögezi egy nagyon régi indiai gyakorlat kontinuitását, támogatva az egyes parasztsztruktúrák által történő termelés kiterjesztését.

A mezőgazdasági termelés elsődleges, szabadparaszti formája, mely a Maurya idők után alakult ki, továbbra is jellemző maradt az ókori és középkori India agrárgazdálkodására. Ez azonban nem ok arra, hogy elfeledkezzünk egyrészt a vidék egyéb osztályainak létezéséről, másrészt a parasztsztruktúrák rendkívüli szegénységéről, vagy a pre-modern időkben végbement jelentős változásokról az agrárgazdálkodásban.

Többé már nem kell bizonyítani a rétegződés létét a régi és középkori India vidékein, mert ez aligha lehet most már vita tárgya.¹⁰⁷ Elsősorban a kasztsztruktúra tarthatta fenn a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, főleg abból a célból, hogy a nagybirtokosok földjei megműveléséhez földdel nem rendelkező mezőgazdasági munkaerőt tegyen elérhetővé.¹⁰⁸ Amikor tehát a szabad paraszti termelésről beszélünk, általában annak a termelési rendszeren belüli elsőbbségéről beszélünk.¹⁰⁹

Ha az indiai parasztsztruktúra a termelési folyamat fölötti teljes rendelkezés el is választotta középkori európai megfelelőjétől, kevés okunk van azt hinni, hogy magasabb életszínvonalat is élvezett. Már előbb is utaltunk rá, hogy Indiában a parasztnak a természet lehetővé tette, hogy nagyon kevésből fenn tudja magát tartani – amit a természet minimális szintként lehetővé tett, azt a társadalom megszervezése maximumnak állapította meg. Állandó utalások vannak forrásainkban a parasztsztruktúrákól követelt súlyos jövedelem- és egyéb adókra és ennek következtében nyomor-szinten való létezésükre. A *Pali* szövegek szálnalmas képet rajzolnak a parasztsztruktúra szegénységéről.¹¹⁰ *Kautalya* egyötöd-egyharmad közötti öntözési adót ír elő, még akkor is, ha az öntözés forrása egyéni tulajdonban van, ahogy már előbb is mondtuk.¹¹¹ Ahogy R.P. Kangla érvel, ha a földadót egyhatodban állapítják meg, az összjáradék az egyharmad öntözési adót fizető parasztsztruktúra termésének felét teszi ki.¹¹² A törvénykönyvek „megváltoztathatatlanul” leszögezik a földadó-igény mértékét egy-tizenkettőtől egyhatodig, a talaj és termelékenység függvényeként. A tényleges beszéd egy tized és egy harmad között változott, az uralkodó igényeitől függően. A *Lekhapaddhati* egyik dokumentumából kiderül, hogy a 11. és 12. században néha a termés kétharmad-

dát is beszédtek.¹¹³ A *Sukranitisara* talán ugyanarra a korszakra vonatkozóan azt ajánlja, hogy a földadó mértéke a termés fele és egyhatoda között váltakozzon.¹¹⁴ A kashmiri Lalitaditya király azt a tanácsot adja utódainak, amit Balban szultán is ismételt örököseinek, öt évszázaddal később: ne engedd, hogy a parasztok többet halmozzanak fel, mint ami a pusztta létfenntartásukhoz szükséges, különben fellázadnak.¹¹⁵ D.C. Sircar és B.N.S. Yadava felsorolták, milyen elképesztő számú adófajtát és járadékot szedtek a parasztoktól és kézművesektől¹¹⁶ és amikor Yadava professzor arra a következtetésre jut, hogy a 12. században a parasztoknak „többnyire csak annyit hagytak meg, hogy épp csak életben tudjanak maradni”,¹¹⁷ semmiképpen sem túlozza el a helyzetet. E tradíciók folytatását jelenti, hogy a Delhi-i szultánok és a Mughal császárok mindenütt a termés egynegyedétől feléig terjedő mennyiséget szedtek be földjáradékként.¹¹⁸ Természetesen lehetséges, hogy a technika haladásával, így a vízemelő járgány és a perzsa kerék bevezetésével és a termelt cikkek változatosabbá válásával¹¹⁹ a föld termékeinek értéke megnövekedett és az állam emelte járadék-követeléseit, de ezt a kérdést alaposan meg kell vizsgálni, mielőtt biztosan megállapíthatunk valamit.

Az agrártörténet fentebb tárgyalt jellemzői – a talaj nagy termőképessége, a létfenntartási minimum alacsony szintje, a szabadparaszti termelési forma szintén magyarázatot adnak India társadalmi és gazdaságtörténetének stabilitására. Lényegében igaz, hogy alig van nyoma összefogott társadalmi erőfeszítésnek, amit akut feszültség váltott volna ki, hogy teljesen megváltoztassa a termelés eszközeit, módszereit, körülményeit. Valóban, kivéve a vízemelő járgányt és a perzsa kereket, alig beszélhetünk nagyobb változásról a mezőgazdasági termelés eszközeiben. Úgy tűnik, hogy az előbb tárgyalt jellegzetességek valamilyen módon összefüggnek e nagyobb változások hiányával. Indiában, szemben Európával, nem lehetett hosszabb ideig tartó súlyos hiány sem a munkában, sem a termelésben; az igények természetszerű növekedését talán kielégítette a mezőgazdaság természetszerű kiterjedése.

Így, az agrár termelési többlet magas szintjével a kizsákmányolás fő eszköze, az állam¹²⁰ számára a földjáradék adók formájában elérhető volt, s a talaj magasfokú termékenysége és a paraszt alacsony létminimuma mellett¹²¹ bizonyos egyensúly jött létre, amely a relatív stabilitás feltételei közt megkönnyítette az államnak a paraszti többlet kisajátítását. Mindannyiszor, amikor csak az állam megpróbálta túllépni ennek az egyensúlynak végső határait, a parasztság azzal reagált, hogy vagy abbahagyta a termelést, vagy erőszakhoz nyúlt.¹²² De itt be kell ismerni, hogy nagyon kevés pél-

dánk van az aktív ellenállásra, és ezek, kivéve az Aurangzeb-rezsim alatti parasztlázadásokat, eléggé helyi jellegűek maradtak. Ahogy visszaverték az állam esetenkénti túlkapásait, az egyensúly újra helyreállt.

Ezzel a tényezővel együtt a paraszt saját termelési folyamata fölötti független kontrollja kiküszöbölte az akut társadalmi feszültségek lehetőségét, melyek jelentős változtatásokat tettek volna szükségessé az egész termelési rendszerben. Azok a konfliktusok, melyek a brit uralom alatti korszak Indiája gazdaságtörténetét jellemzik, inkább a többlet elosztása és újraelosztása fölötti konfliktusok, mint a termelési eszközök elosztása fölöttiek, amik megváltoztatták a középkori európai gazdaság arculatát.¹²³ A többlet újraelosztása fölötti konfliktusok nagyjában és egészében a fennálló társadalmi szerkezeten belül oldódtak meg. Ezért van, hogy még akkor is, amikor a Mughal birodalom összeomlóban volt, az ember azt a benyomást kapja, hogy különböző szinten a zamindarok osztálya lesz a fő haszonélvezője ennek az összeomlásnak. Más szavakkal, a birtoklás egy régebbi formája került megerősödve felszínre.¹²⁴ A középkori indiai társadalomban nem volt elég a feszültség ahhoz, hogy a kapitalista termelési rendhez elvezethette volna őket.¹²⁵

Ha érvelünk is egy indiai feudalizmus léte ellen, abból nem szükségképpen következik, hogy elfogadjuk az ázsiai termelési mód elméletét.¹²⁶ Az ázsiai termelési mód koncepciója valójában a magán-földtulajdon hiányán alapszik, és kevés indiai történész van, aki érdemesnek tartaná, hogy erről egyáltalán vitatkozzon. Nyilvánvaló, hogy a világban a társadalmi formációk széles skálája alakult ki, mielőtt az emberiség alávetette volna magát a kapitalizmus egyetemességének és ezt a skálát nem méríthetjük ki a feudalizmus és az ázsiai termelési mód koncepciójának vagylagosságával. Irfan Habib egy semleges (közbenső) terminust ajánlott India vonatkozásában, vagyis az „indiai középkori gazdaság” kifejezést.¹²⁷ Magam talán elhamarkodottan hangsúlyoztam a szabad paraszti termelést, mint az indiai középkori gazdaság főbb jellegzetességét. De a feudalizmus és az ázsiai termelési mód kényszerubbonyával szembeni kritikának is része volt benne, hogy ezt sugallja: talán utat nyit a brit uralom előtti Indiára inkább jellemző tipológia kutatásához. Amellett talán az Európa-centrikus szemlélettől is eltéríti némileg a történetkutatást.¹²⁸

Jegyzetek

1. Indiára vonatkozólag R.S. Sharma a Kr. u. 300 és 1200 közé eső korszakot feudálisként jellemzi, úgy találva, hogy a nyugat-európai feudalizmus legtöbb jellegzetesége itt is kifejlődött, (*Indian Feudalism c. 300–1200*. Calcutta, 1955. 1–2, 7, 16, 52–53, 63–64, 154, 158, 271 stb.) S. Nurul Hasan viszont feudálisnak nevezi a középkori Indiát, holott „a nyugat-európai feudalizmus jellemzői közül egyetlenegy sem található meg benne”. *Thoughts on Agrarian Relations in Mughal India*, New Delhi, 1973. 2.
2. Indiában az „indiai feudalizmus” elméletének fő szószólói a rendszer rokonságát európai megfelelőjével nem annyira a „gazdasági infrastruktúra” feltételei alapján próbálják megállapítani, mint a politikai-jogi és ideológiai vonatkozások egybecsengésével, azaz a tulajdon társadalmilag egyenlőtlen megosztásával, bár beérik leegyszerűsített, kevésbé árnyalt ábrázolással. Ld. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, továbbá u. ő, „Problem of Transition from Ancient to Medieval in Indian History”, *The Indian Historical Review*, vol. I. no. 1. 1974. márc. 1–9; B.N.S. Yadava, *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Allahabad, 1973. R.S. Sharma professzor szuggesztív tudományos munkássága az indiai feudalizmussal foglalkozó, és az általa kitűzött irányvonalak nyomán haladó gazdag irodalom létrejöttének adott indítást.
3. V.I. Kalyanov és I.P. Baikov, idézi: B.N.S. Yadava, „Some Aspects of Changing Order in India during the Saka-Kusana Age”; G.R. Sharma, ed., *Kusana Studies*, Allahabad, 1968. 80. – Baikov szerint a két alacsonyabb varna, vagy kaszt magasabb kasztok által történő kizsákmányoltása jelenti a feudalizmust.
4. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 17–76, 210–262.
5. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 172–173.
6. Daniel Thorner, „Feudalism in India”, in: R Coulborn, ed., *Feudalism in History*. Princeton, 1956. 143–145.
7. D.D. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*, 2. jav. kiad. Bombay, 1975. (1. kiad. 1956.) 291–292.
8. Colonel James Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, ed. W. Crooke, vol. I. London, 1920. 155–156, 182–183, 190.
9. Tod, *Annals* i.m. 154. Érdekes módon, még mindig Hallam munkája a kiindulópontja legalábbis D.C. Sircar, *Landlordism and Tenancy in Ancient and Medieval India as revealed by Epigraphic Records*, Lucknow, 1969. 36. szerint.
10. Tod, *Annals*, i.m. 190.
11. D.D. Kosambi, *An Introduction*, i.m. 353–355, 403. Ld. még u. ő: *The Culture and Civilisation of Ancient India in Historical Outline*, (2. kiad.; 1. kiad.: 1970.), 23–24.
12. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 1–2, 16, 34, 63–64, 84, 154, 208 stb.; B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 171–172, 175–180 stb.
13. Satish Chandra, „Some Aspects of Indian Village Society in Northern India during the Eighteenth Century”, *Indian Historical Review*, vol. I. No. 1. 1974. márc. 51.
14. D.D. Kosambi, *An Introduction*, i.m. 9–10. fejt.
15. Az említett elmélet kritikájára ld. Irfan Habib, „Marxist Interpretation”, *Seminar*, 39, 1962. nov. 36–37.

16. R.S. Sharma, *Indian Feudalism; „Problems of Transition”,* i.m., „Origins of Feudalism in India”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. I. 1957–58, 297–328; „Indian Feudalism Retouched” (ism. cikk), *Indian Historical Review*, vol. I. no. 2. 1974. szept. 320–330. stb.
17. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. Yadava számos cikke ritkán lép túl könyve érvein és bizonyító anyagán.
18. Így a bel- és külkereskedelem, valamint ezt követően a városi központok hanyatlásában a post-Gupta időkben R.S. Sharma (*Indian Feudalism*, i.m. 67–73, 242–262.) a feudalizmus kibontakozására, a kereskedelmi és városi élet feléledésében pedig a feudalizmus hanyatlására lát bizonyítékot. A kereskedelem-feudalizmus ellentét hasonló feltételezésére B.N.S. Yadava munkásságában ld. *Society and Culture*, i.m. 172–173. és „Immobility and Subjection of Indian Peasantry in Early Medieval Complex.” *Indian Historical Review*, vol. I. no. 1. 27.
19. *Indian Feudalism*, i.m. 53–59, 118.
20. Uo. 74, 271.
21. Uo. 71, 242, 271.
22. Uo. 238–241.
23. A kereskedelem és a városok feléledésére ld. uo. 242, 262; a parasztok városba menekülésére 244; a kommutációra 243–244, 262.
24. Uo. 74.
25. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 137–139.
26. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 50–53, 121–122, 243, 283; u. ő *Light on Early Indian Society and Economy*, Bombay, 1966. 73; B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 163–173. u. ő „Immobility and Subjection”, i.m. 21–23.
27. D.C. Sircar, „Landlordism confused with Feudalism”, in Sircar, ed., *Land System and Feudalism in Ancient India*, Calcutta, 1966. 58–61.; Chattopadhyaya, „Trade and Urban Centres in Early Medieval North India”, *Indian Historical Review*, vol. I. no. 2. 1974. szept. 203–219.
28. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, 1974. 22–23.
29. Az ingyenes kényszermunka, úgy látszik, még nem létezett a Maurya korszak előtti időkben. P.C. Jain, *Labour in Ancient India*, New Delhi, 1971. 242–243, A Maurya korszak alatt a kényszermunkát olyan célokra használták, mint például középületek építése, bár nem világos, fizetett munka volt-e ez, vagy sem; uo., és G.K. Rai, „Forced Labour in Ancient and Early Medieval India”, *Indian Historical Review*, vol. III. no. 1. 1976. júl. 26, 37. A Kr. u. I. századra a *visti* a nem fizetett kényszermunka jellegét öltötte fel. Kezdtett egyre elterjedtebbé válni, ahogy a nép mind szélesebb rétegein hajtották be – a kényszermunka állandósult az indiai társadalomban, és csak a kaszt-rendszer múltá felül, erre hivatkozásokat találunk az ókori és középkori korszakokban mindvégig; ld. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, i.m. 48–53, 121–122, 242–243; Irfan Habib, *Agrarian System of Mughal India*, Bombay, 1963. 150, 239, 248; Fukazawa, „A Note on the Corvee System (Vethbegar) in Eighteenth Century Maraha Kingdom” in *Science and Human Progress*, (Essays in Honour of the late Professor D.D. Kosambi), Bombay, 1974.; Harbans Mukhia, „Illegal Extorsions from Peasants, Artisans and Menials in Eighteenth Century Eastern Rajasthan”, *Indian Economic and Social History Review*, Vol. XIV. no. 2. 1977. ápr.–jún. 213–245; Henry Elliot, *Memoirs of the History*,

Folk-Klore and the Distribution of the Races of the North-Western Provinces of India, ed., John Beames, vol. II. London, 1959. 232. Míg kényszer munkát számos célra alkalmaztak, erődítmények építésére, utak javítására, királyi hivatalnokok számára áruszállításra, nagyon kevés nyomot találunk rá, hogy az agrártermelésben is ehhez folyamodtak volna. R.S. Sharma csak egyetlen forrást idéz – a *Kamasutra*-t – amikor parasztasszonyokat toboroztak a falu előljárója földjeinek megművelésére, háza takarítása mellett, továbbá a házából és házába történő áruszállításokra, stb. *Indian Feudalism*, i.m. 51–52. De eltekintve az egész sor kötelességük egyikeként a falusi előljáró földjein dolgozó asszonyokra vonatkozó utalás bizonytalanságától, G.K. Rai („Forced Labour” i.m. 30.) még azt is kétségbevonta, hogy ezek az asszonyok kényszerített, fizetetlen munkát végeztek.

Közvetlen adatok vannak a mezőgazdasági termelésben előforduló kényszer munkára a *Bhgvata Purana*-ban (nem később, mint Kr. u. 800-ban), amit G.K. Rai idéz (i.m. 53.). Néhány falu-szintű dokumentum maradt Rajasthanban, ld. H. Mukhia, „Illegal Extortions” i.m. 233. De egészében véve előfordulásuk teljesen marginális és még Sharma professzor is elismeri, hogy a jobbágy-rendszer „nem vált általánossá a középkori India agrárrendszerében.” „Indian Feudalism Retouched” i.m. 328.

Érdekes módon, a post-Gupta korszaktól kezdve a kézművesekre vetettek ki kényszer munkát. Az *Arthashastra*-ban még független státusuk volt, (*Kautilya's Arthashastra*, ford. R. Shamasatry, Mysore, 8. kiad. 1967., 1. kiad. 1915. IV. könyv. 1. fej. 229–232), de a Gupta korszak utáni időktől kezdve, különösen a 6. századtól, a kézműveseket a kereskedőkhöz kapcsolták, és előfordult, hogy ezek számára kellett kényszer munkát szolgáltatniuk. A 17. században még érvényes rájuk a kényszer munka kötelezettsége, ebben az esetben a nemesség részére: F. Bernier, *Travels in the Mogul Empire*, 1656–68, ford. A. Constable, London, 1916. 228–229, és Ali Muhammad Khan, *Mirat-i-Ahmadi*, vol. I. ed. Nawab Ali, Baroda, 1928. 260. A jelenség tulajdonképpen furcsa, mert kevés nyoma van annak, hogy a kézműves munkában hiány lett volna. Természetesen a kényszer munka nem szükségképpen fizetetlen munka volt, és elég sok adat van rá, hogy kézműveseknek bért fizettek. Ld. pl. F. Pelsaert, *Jahangir's India*, ford. W.H. Moreland és Peter Geyl, Cambridge, 1925. 60. továbbá *Waqa-i-Ajmer-wa-Ranthambhor*, átirás, Andhra States Archives, Hyderabad, 227.

30. Elliot, ezúttal India oldaláról vitatkozva egy honfitársával, 1859-ben azzal érvel, hogy Allahabad tartományban az átlagtermés kétszerese volt a tudományos alapon álló angliai termelők eredményeinek; korszakában azonban már ő is észleli a talaj termékenységének hanyatlását. *Memoirs*, Vol. II. 341.
31. Így, amíg Abul Fazl lelkes hangon beszél a Lahore-i suba termékenységéről, kevésbé dicséri Gujarat és Ajmer tartományokat; ld. *Ain-i-Akbari*, ed. Blochmann, Calcutta, 1867–77. vol. I. 538, 485, 505.
32. A *Taittiriya Samhita* világosan utal az évenként kétszeri búzaaratásra, ugyanazon a földdarabon, nem beszélve a babról és szézámról. Ez természetesen a vetéscsorgó gyakorlatára is vall; ld. S.P. Râychaudhuri, L. Gopal és B.V. Subbarayappa, „Agriculture”, in D.M. Bose, S.N. Sen, B.V. Subbarayappa, ed. *A Concise History of Sciences in India*, New Delhi, 1971. 353, (a továbbiakban: *History of Science*); P.C. Jain, *Labour in Ancient India*, 35–36. A.K. Gosh és S.N. Sen elfogadják a

- kétszeri termést, de kevésbé biztosak a rotációban, „Botany: Vedic and Post-Vedic period”, *History of Science*, 377–378. Állandó utalásokat találunk a két termésre a *Taittirīya Samhita* óta: Megasthenes számadásaiban, Puspa Niyogi, *Contributions to the Economic History of Northern India*, Calcutta, 1962. 20.; *Kautilya Arthashastra*-jában, 131–132; a Gupta korszak *Brhatsamhita*-jában, S.P. Raychaudhuri és többen, „Agriculture”, i.m. 361; az *Ain*-ban (vol. I. 304–36), ahol az Akbar-uralom minden adóki szabását felsorolják, két terméstről van szó, a télről és a tavaszról.
33. Panini (Kr. e. kb. 400) évi háromszori termésről beszél, ld. P.C. Jain i.m. 50; *Ain* Vol. I. 389 (a bengáli suba-ban háromszor aratták a rizst), 473 (a Khandesh suba-ban a jowar-t – köles fajta – ugyancsak háromszor aratták) és 513 (a Delhi-i suba-ban szintén).
34. Az ugyanarról a földről kétszeri, vagy háromszori aratásra, minden kétséget kizáró források: *Taittirīya Samhita*, és *Ain*, Vol. I. 389 (bengáli suba). Az *Arthashastra* viszont állami kényszerrel beszél, hogy második termést hozzanak ki a földből, ha az államérek így kívánja, 273.
35. Így a Narada-féle törvénykönyv (Gupta-korszak) azt a területet, amelyet egy évig nem műveltek meg, *ardha-khila*-nak nevezi, Puspa Niyogi, *Contributions*, 21. és *khila*-nak, ha három éven keresztül nem művelték; R.S. Sharma *Indian Feudalism* i.m. 35. A *khila*-t azután „ugar”-ként definiálja Sharma professzor, bár Niyogi jobban szereti a „félíg pusztá” elnevezést *ardhakhila*-ja számára. Sharma professzor a *bhumicchidra*-t is ugarnak mondja *Indian Feudalism*, 36., előfordulásai világosan szűzföldre utalnak. R.P. Kangle a *bhumicchidra*-t úgy fordítja le, mint „olyan földet, melyet mezőgazdasági célra nem tudnak felhasználni, mivel arra alkalmatlan”, a *Kautilya Arthashastra* III. r. Bombay, 1965. 174. Ld. Sircar, *Landlordism and Tenancy*, 4; P. Niyogi, *Contributions*, 1; B.P. Mazumdar, *The Socio-Economic History of Northern India* (Kr. u. 1030–1194) Calcutta, 1960., 1975. S.P. Raychaudhuri azt tartja, hogy az ugar-rendszer már a *Yajurveda* korában ismeretes volt, bár sajnos, többet nem mond róla. (ed. *Agriculture in Ancient India*, New Delhi, 1964. 81.) Néhány későbbi munkájában viszont, melyek kizárólag, vagy részben mezőgazdasági technikákkal foglalkoznak, nem tesz említést az eredeti ugarról. Ld. pl. az *Arthashastra*-t, a *Krsi-Parasara*-t, ed. és ford. G.P. Majumdar és S.C. Banerji, Calcutta, 1960. és Sarngadhara, *Upavana-Vinoda*, ed. és ford. G.P. Majumdar, Calcutta, 1936. A *Krsi-Parasara* korszakát valamikor Kr. e. 1300, post-Veda, de még a kereszténység előtt, és Kr. u. 100 és 600 között feltételezik. Ld. S.P. Raychaudhuri, „Land Classification in Ancient India”, *Indian Journal of the History of Science*, Vol. I. No. 2. 1966. nov. 107.; A.K. Gosh és S.N. Sen, „Botany: Vedic and Post-vedic Period”, *History of Science*, 379. és G.P. Majumdar, „Introduction”, *Krsi-Parasara*, VI. A legújabb másodlagos munkák közül néhány szintén tárgyalja az agrárműveletek egész skáláját a régi Indiában, de nem utal az ugarra; ld. pl. B.N.S. Yadava, *Society and Culture* i.m. 256–262. Ha a modern történészek az „ugar” kifejezést szűz, vagy elhagyott földek megjelölésére használták, nyilvánvalóan azért történt, mert az eredeti értelemben vett ugar aligha létezett.
36. Az *Ain*-ban (I. 297.), ahol a földek másodlagos kategóriája, *parauti* néven, olyan földet jelent, melyet a paraszt egy darabig nem művel meg és ezért növekszik ereje. A harmadik kategória, a *chachar* arra a földre utal, mely „túlzott esőzések vagy

áradások miatt” kiesik a művelésből, uo. 301., az utolsó, a *barjar* az a föld, amely áradás miatt elveszti termékenységét, uo. Így eltekintve a *parauti* földektől, az egyéb kategóriák kényserű kiesése a termelésből a termelési cikluson kívül eső körülményeknek tudható be. Az első kategória a *polaj*, az a föld, mely sohasem maradhat ugarnak (uo. 297.) és a többi földet is lassankint oda kell fejleszteni az ugarok csökkenő periódusaival összhangban levő progresszív adózás eszközeivel, hogy a *polaj* kategóriájába kerüljenek. Uo. 301–302. Köszönettel tartozom Miss Shireen Moosvinak, amiért felhívta figyelmemet a *parauti* és egyéb földek ugarként való használata közti különbségre az *Ain*-ban.

37. Zahiruddin Malik, *Agrarian Structure of Bengal at the Beginning of British Conquest*”, *Proceedings of Indian History Congress*, 35th session, Jadavpur, 1974. 183.
38. Irfan Habib, *Agrarian System* i.m. 23. Irfan Habib forrásra beszél az új földek igénylésének elterjedt gyakorlatáról Gorakhpurbán, ha a régi föld elvesztette termékenységét. A korszak a kora-tizenkilencedik század. Mufti Ghulam Hazarat, akitől az adatok származnak, rávilágít annak a vidéknek alacsony termékenységi szintjére, ahol ez a gyakorlat általánossá vált.
39. Irfan Habib a következőképpen érvel: Mivel a Mughal időkben a 20. században igénybevevett területekhez képest a földeknek fele vagy háromnegyede került megművelésre, így figyelembevéve a vidékenkénti eltéréseket is, a középkori indiai parasztnak nagykiterjedésű puszta földek vagy erdők állhattak rendelkezésére, ennek következtében több marhája és igásállata lehetett. Erdőt is égethetett és állati ürülék használt trágyának. Ld. Irfan Habib, *Agrarian System*, 53–54, 55–56, 116, és „Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India”, *Enquiry*, New Series III. no. 3. Winter 1971. 4. Ha ez érvényes volt a középkori Indiára, még inkább az lehetett a korábbi korszakokra.
40. A.K. Ghosh-nak és S.N. Sen-nek úgy látszik, kétségei vannak, „Botany: Vedic and Post-Vedic Period”, *History of Science*, 377.
41. 132.
42. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, i.m. 257.
43. 74, 78.
44. 81–83.
45. *Arthasastra*, i.m. 132.
46. P.C. Jain i.m. 60–61.
47. D.H. Gordon faeke használatára utal a Harappa telkeken, *The Pre-Historic Background of Indian Culture*, Bombay, 1958. 71. idézve R.S. Sharma, *Light and C.*, 52. Sharma professzor azon a véleményen van, hogy ha egyáltalán használtak kétét, azt inkább emberek húzták, mint ökrök. Uo. 52–53.
48. P.C. Jain, i.m. 32, 34.; S.P. Raychaudhuri, és többen, „Agriculture”, *History of Science*, 352; R. Sharma, *Light and C.*, 55–56.
49. Az *Atharvaveda* hat, vagy tizenkét ökör által húzott ekéket említ. P.C. Jain, i.m. 35. Utalások vannak 6, 8, 12, sőt még 24 ökör eke előtti járombafogására is. R.S. Sharma, *Light and C.*, 57. A *Krsi-Parasara* színes verssorai szerint „az ekéhez, úgy mondják, 8 bika kell, hat a szokásos munkára, négy a kegyetlenre, és kettő a lidércek ellen”. 73. Abul Fazl szerint az a paraszt, akinek négy ökre volt, túl szegény volt ahhoz, hogy megadóztassák. *Ain*, vol. I. 287.

A ma használatos eke formájának vidékenkénti eltéréseivel Jaya Datta Gupta és B.N. Saraswati foglalkozik; „Ploughs and Husking Implements”, in *Peasant Life in India*, Memoir no. 8. Anthropological Survey of India, Calcutta, 1961. 25–29. Az eke súlyának vidékenkénti változását N.G. Mukherji, *Handbook of Indian Agriculture*, Calcutta, 1915. 93. és 99. adja, nála a bengáli és bundelkhandi ekéket 1.25, ill. 3.5 maund-ra becsülik. Joggal tételezhető fel, hogy ezek a variációk a régmúlt örökségeként maradtak fenn.

Panini a földművelőket három osztályba sorolja, az általuk használt eke típusa alapján, és aszerint, hogy az eke tulajdonukat képezte-e, vagy nem. P.C. Jain, i.m. 48–49.

50. Elliot, *Memoirs*, Vol. II. 340–41.
51. Mindezt a Royal Commission on Agriculture in India, Report, London, 1928. 110–12. felmérése alapítja meg; idézi Irfan Habib, *Agrarian System*, 24.
52. Elliot, *Memoirs*, 340.
53. S.P. Racha urdhuri és többen, „Agriculture”, *History of Science*, 352.
54. D.R. Chanana, „The Spread of Agriculture in the Ganges Valley”, *Contributions to Indian Economic History*, No. 2, 1963. 115. és köv. A Pali szövegek és utalnak ásóra. P.C. Jain, i.m. 43.
55. S.P. Raychaudhuri és többen, „Agriculture”, *History of Science*, 360.
56. I.m. 74–75.
57. R.S. Sharma, *Light and C.*, 57, 60–61.
58. Elliot, *Memoirs*, Vol. II. 341–342.
59. Panini szerint a földeket néha kétszer, néha háromszor szántották fel. P.C. Jain, i.m. 49.; *Kautilya* a föld „gyakori” felszántását javasolja, *Arthasastra*, 129.; a *Krsi Parasara* ötszöri szántást ajánl, „bőséges termés” elérésére, 77.
60. Grierson, *Bihar Peasant Life*, 2.kiad. Patna, 1926, 172. id. A.K. Chaudhury, *Early Medieval Village in North-Eastern India* (Kr.u. 600–1200), Calcutta, 1971. 153–54.
61. *Krsi-Parasara*, 82.
62. Irfan Habib, *Agrarian System*, 26; továbbá B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 257.
63. *Krsi-Parasara*, 80, 81.
64. A szintén Parasara-nak, a *Krsi-Parasara* szerzőjének tulajdonított *Vrksayurveda* a növények kezelésével foglalkozik, ahogy címéből is kitűnik, A.K. Gosh és S.N. Sen, i.m. 379.
65. S.P. Raychaudhuri és mások, „Agriculture”, i.m. 353–54.
66. 131.
67. Uo.
68. R.P. Kangle, i.m. 174.
69. Irfan Habib, „Presidential Address”, *Proceedings of Indian History Congress*, 31st session, Varanasi, 1969. 149–55.
70. *Ain*, Vol. I. 538.
71. Zia-ud-din Barani, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, ed. Saiyad Ahmad Khan. Calcutta, 1862. 567–71.; Shams-i-Siraj Afif, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, ed. M. Wilayat Husain, Calcutta, 1888–91. 127.
72. Suján Rai Bhandari, *Khulasat-ul-Tawarikh* ed. Zafar Hasan, Delhi, 1918. 29–30, 36–37.

73. Baudhayana szerint 6 *nivartana* nagyságú földdarab lehetett elég erre a célra, R.S. Sharma, *Light and C*, 62. A *nivartana*, Sharma professzor szerint, nagyjából másfél acre-t tesz ki. Uo. 73. Puspa Niyogi viszont, hosszú, érdekes részleteken alapuló érveléssel azt állítja, egy *nivartana* 40.000 könyököt jelentett. [cubit: könyök, kb. 45 cm.] Ez közel 2.3 acre-t tenne ki.
74. A Malabar *Kannamkars* pl., aki földhöz volt kötve és a *janmi* földbirtokosok számára dolgozott, megközelíthette a jobbágykategóriát.
75. R.S. Sharma: „Egészében, míg az európai paraszt idejének és energiájának nagyrészt felemésztette az ura földjén végzett munkája, az indiai paraszt ideje zömét saját földjeinek szentelhette, melyek termékei nagyrésze a bérlemények haszonélvezőinek és más közvetítőknak ment; ezzel szemben a szabad parasztság létszáma sokkal nagyobb lehetett”, *Indian Feudalism*. 75, továbbá *Light and C.*, 83. B.N.S. Yadava: „...Így a Sudra parasztot nem tekinthetjük egyenlőnek a középkori Európa nem-szabad jobbágyával”, in D.C. Sircar, ed., *Land System and Feudalism*, 94; továbbá *Society and Culture*, 171. és „Immobility and Subjection”, i.m. 25.
76. A Maurya állami birtokokat többek között rabszolgák művelték, *Arthasastra*, 129.; a 13–14.sz. folyamán a Delhi-i szultánságban kézműveseket tettek rabszolgákká, Zia-ud-din Barani, *Tarikh-i-Firuz Shahi*, 313–14. Ld. még Irfan Habib, „Economic History of the Delhi Sultanate – An Essay in Interpretation”, *Indian Historical Review*, vol. IV. No. 2, 1978. jan. 292–294, 297.
77. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 56, 118–24. Sharma professzor egyik újabb cikkében az indiai parasztot „féljobbágyi sorba süllyedtként” írja le, „a rárótt számos teher eredményeképpen”, „Indian Feudalism Retouched”, i.m. 327.
78. Irfan Habib *Agrarian System*, 115–16, 119.; „Economic History of the Delhi Sultanate”, 298. Irfan Habib ebben a helyzetben nem tartja a kényszermunkát fontos tényezőnek.
79. 46.
80. 197.
81. 273.
82. Idézve B.P. Mazumdar, i.m. 171.
83. *Arthasastra*, 197.
84. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 149–50.
85. Ali Muhammad Khan, *Mirat-i-Ahmadi*, 268–72.
86. Uo., III. fejezet.
87. Uo., XIII. és XVI. fejezet.
88. Zafarul Islam joggal vonja kétségbe Irfan Habib gyanúját a fermán tanúságával kapcsolatosan. Míg Irfan Habib úgy vélte, a rendeletnek kevés köze lehet az indiai agrárvizonyokhoz, mivel a Shariat törvényeinek közzétételére szövegezték meg, (*Agrarian System*, 113), Zafarul Islam, összehasonlítva a rendeleteket az iszlám törvényeivel, felhívja a figyelmet specifikus vonatkozásaira a késői 17. századi Indiával kapcsolatban. „Aurangzeb’s Farman on Land Tax – An Analysis in the Light of the Fatawa-i-Alamgiri”, *Islamic Culture*, vol. 52, no. 2. 1978. ápr. 117–26. Ezeket az intézkedéseket vissza lehet vezetni az *Arthasastra*-ig és későbbi hindu törvénykönyvekig.
89. Aurangzeb fermánja Muhammad Hashimhoz, II. cikk.
90. A Muhammad Hashimhoz intézett fermán mellett, (II. cikk), B.R. Grover Shan

Jahan uralkodásával kapcsolatos adatokat hoz, amikor is a desaik megbízást kaptak, hogy eredeti lakóhelyükre telepítsék vissza azokat a bérlőket, akik más faluba vándoroltak át, „The Position of the Desai in the Pargana Administration of Subah Gujarat under the Mughals”, *Proceedings of Indian History Congress*, 24. sess., Delhi, 1961. 152. Grover adatai Párizsban őrzött perza dokumentumokból származnak. A desaik azonban inkább a rábeszélés, megnyugtató eszközökkel éltek, és nem az erőszakkal, kötelességük végrehajtásában; de a választvonal a kettő között nagyon vékony.

91. Arthasastra, 213.; P.C. Jain, i.m. 236–39 a bérek törvényhozók általi szabályozására a Gupta korszakban; Irfan Habib, *Agrarian System*, 120. A földeladásra ld. *Arthasastra*, 197. D.C. Sircar, *Land System and Feudalism*, 12.; R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 36, 149; B.R. Grover, „Nature of Dehat-i-Taalluqa (Zamindari villages) and the Evolution of the Taaluqdari System During the Mughal Age”. *J.E.S.H.R.*, vol. II, nos. 2 & 3, 1965. ápr.–júl. 261.
92. R.S. Sharma, „Indian Feudalism Retouched”, 329.; „Valójában a parasztnak, még kényszer nélkül is, nincs más választásuk, mint falujukban maradni, mivel a körülmények mindentől azonosak, más faluba való átköltözésük anyagilag nem változtathatja a helyzetüket.” B.N.S. Yadava nem annyira a törvények, mint inkább az ideológia szerepét hangsúlyozza a helyhezkötés kényszerénél. *Society and Culture*, 166.
93. R.S. Sharma és B.N.S. Yadava csak következtettek arra, felsorolva a közvetítőkre ruházott jogok sorát, hogy a falvakkal kapcsolatos állami adományok a paraszttól való függéséhez vezethettek. Ez egyáltalán nem bizonyos. Sharma professzor adatai szerint favalakat egyéneknek is adományoztak (*Indian Feudalism*, 61.), ezek az egyének nyilvánvalóan nem lehettek abban a helyzetben, hogy a vidék osztályviszonyait megváltoztassák. Ahogy D.D. Kosambi, szokásos élelátásával, megjegyzi: „Egy falu jövedelmének haszonélvezői legfeljebb azokat a jogokat kapták meg, melyeket általában az állam követel magának. Vagyis, beszédtek a szokás alapján megállapított adókat. Az adónak semmiféle hányadát nem adták át az államnak, vagy államhivatalnoknak, de a haszonélvezőnek nem volt joga, hogy ezeket az adókat emelje, sem tulajdonjoggal nem rendelkezett a föld vagy marhaállomány fölött.” *An Introduction & C.* 321. Mindenesetre a paraszti függés létrejötté változásokkal járja a termelés folyamatában és viszonyaiban, és ezt adminisztratív eszközökkel aligha lehet elérni.
94. D.D. Kosambi, *An Introduction & C.*, 323.; Irfan Habib, *Agrarian System*, 115; S. Nurul Hasan, *Thoughts*, 3.
95. Számos történész, akiket itt fel sem lehet sorolni, tárgyalta már a földtulajdon kérdését az állam és a paraszt alternatívájában. A kommunális tulajdonjog lehetőségét mind kizárták. Az állam és a paraszt jogaiknak számos kombinációját vetették fel. Így D.C. Sircar azt állítja, elméletben a király birtokolta a földet, melynek bérlők voltak a megművelői. Ezeknek azonban állandó használati joguk volt, amit a király nem vett vissza tőlük. *Landlordism and Tenancy*, 1–3. B.N.S. Yadava azt tartja, hogy a királyi birtokjog és a föld egyéni birtokjoga kölcsönösen nem zárták ki egymást a 12. századi földtulajdon-rendszerben, *Society and Culture*, 254. D.N. Jha azzal érvel, hogy az egyéni tulajdonosnak csak bizonyos fokú birtoklási joga volt, a végső úr a király lévén, *Revenue System in Post-Maurya and Gupta Times*,

- Calcutta, 1967. 17. A középkori India vonatkozásában B.R. Grover a parasztföldtulajdonjog mellett hoz nyomós érveket, „Nature of Land-Rights in Mughal India”, *J.E.S.H.R.*, Vol. I. No.1. 1963. 2–5; „Dehat-i-Taalluqa &c.”, 261–62. Irfan Habib viszont, bár elfogadja a föld-magántulajdon elvét, azt állítja, az elidegeníthetőség ebből hiányzott, ahogy már előbb említettük. Noman A. Siddiqi odáig megy, hogy a parasztnak ahhoz sem volt joga, hogy eladja, vagy elzalogosítsa földjét.
96. P.C. Jain, i.m. 44–45.
97. 129.
98. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 61–63. Sharma professzor másutt megjegyzi: „Talán a földek nagyobb része továbbra is szabad parasztok birtokában volt, akik közvetlenül az államnak fizettek járadékot.” *Light & C.* 83. Sharma professzor természetesen a szabad paraszti létre vonatkozó definícióját Fa-hsienből meríti, aki azt állítja, hogy csak akik a király földjét művelik, fizetnek földadót, és csak ezeknek van joguk szabadon helyet változtatni, vagy maradni, tetszésük szerint. Uo.
99. *Arthasastra*, 45.
100. Manu, idézi P.C. Jain, i.m. 51.
101. Irfan Habib, „Jatts of Punjab and Sind”, in: Harbans Singh és N.G. Barrier, ed., *Essays in Honour of Dr. Ganda Singh*, Patiala, 1976. 92–103.
102. *Ain*, Vol. I, 199.
103. Uo., 285–86.
104. Abdul Qadir Badauni, *Muntakhab-ut-Tawarikh*, Vol. II, Bib. Ind. 189.
105. B.G. Grover, „Dehat-i-Taaluqa”, 262.
106. Ld. a „Yad-dasht-i-izafa-i-dehat”-ot (újonnan telepített falvakra vonatkozó memorandum) Shah Jahan idejéből, Ziauddin Ahmed Shakeb, ed., *Mughal Archives*, Vol. I, Hyderabad, 1977. 295; továbbá 36–45. Az a tény, hogy ilyen memorandumokat terjesztettek fel, felsorolva az újonnan telepített falvak számát, helyét, arra vall, hogy komolyan vették azt a hivatalos szándékot, hogy a földművelést nagyobb területekre terjesszék ki.
107. V. cikk: Bárkit, aki puszta földet művelhetővé tesz, e föld tulajdonosaként kell elismerni (malik), és attól nem fosztható meg.
108. Irfan Habib, *Agrarian System*, 121–22.
109. R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 75; R.S. Sharma, *Light & C.*, 83; B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 171; Nurul Hasan, *Thoughts*, 18.
110. P.C. Jain, i.m. 43.
111. *Arthasastra*, 131.
112. i.m. 174.
113. B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 297–98.
114. Puspá Niyogi, *Contributions*, 180.
115. D.D. Kosambi, *An Introduction & C.* 365; D.C. Sircar, *Land System and Feudalism*, 21. Balban hasonló tanácsára ld. Zia-ud-din Barani, i.m., 100–101.
116. Sircar, *Landlordism and Tenancy*, 66–79; Yadava, *Society and Culture*, 288–301.
117. *Society and Culture*, 301.
118. Irfan Habib, „Potentialities & C.”, 11–12, 27.; *Agrarian System*, 192–96. Irfan Habib új érvet hoz, mely szerint a Delhi-i szultánság teljesen új agrár-adórendszert

- vezetett be Indiában. Ez a földadó rendszer, amint meghonosodott, végig érvényben maradt Indiában, gyakorlatilag e század első feléig: „Az állam azóta rendszeresen megköveteli a paraszti többtermelés zömét...”, *Economic History of the Delhi Sultanate*, 297. A többtermelés zömét valóban maguknak követelték a szultánok, de a szultánság előtti korszakra vonatkozó elérhető adatok alapján, főleg a 11–12. századdal kapcsolatban, több bizonyosságra van szükség, hogy megállapíthassuk, vajjon előzmény nélkül való-e, amit tettek.
119. Ha csak a kenyérgabonaféléket vesszük számításba, számuk növekedése a századok folyamán valóban figyelemreméltó. Így, míg a *Rgveda*-ban csak árpáról történik említés, a későbbi Veda-szövegekben már búza és rizs is szerepel. R.S. Sharma, *Light & C.*, 56., 58. Az *Arthasastra* számos terményt felsorol, sokat közülük nem tudunk azonosítani, de a kalászosok száma kb. 10-re rúg, 131. Egy 12. századi munka 24 fajta kenyérgabonára utal, P. Niyogi, *Contributions*, 23–24. Az *Ain* adó-kulcsot ad 29 fajta kalászosra és 14 zöldségfélére, I. 298–301. Ugyanabból a gabonafajtából is fokozatosan egyre több válfajt kezdtek termelni. Tudomásunk van róla, hogy a 12. sz. körül 50 rizsfajtát termesztettek Bengálban, B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 258. Abdul Fazl kb. ugyanezt támasztja alá, amikor azt állítja, ha a Bengálban termesztett rizsfajták mindegyikéből egyetlen szemet vennének, egy nagy edény megtelne velük. *Ain*, Vol. I. 389.
120. Irfan Habib, *Agrarian System*, 257. Irfan Habib ezt a megjegyzést a középkori India vonatkozásában teszi, de ez ugyanígy korábbi korszakokra is érvényes lehet, függetlenül az adónak államhivatalnokok, vagy megbízottak által történő beszedésétől.
121. Bhimsen, egy késő 17. századi krónikás a következőket emeli ki Tanjore leírásánál: Az egész világon sehol nincs annyi templom – mondja – e templomok építését a talaj magas termékenységének tudja be – négyszer terem a föld évenként – és a paraszti lét mérhetetlenül alacsony fokának, melyet részletesen, és „túlzás nélkül” ír le. Következésképp „hatalmas járadékot szedtek be, összegét csak a számadást végző angyalok tudhatják”. *Nuskha-i-Dilkusha*, ford. Jadu Nath Sarkar, Bombay, 1972. 193–194.
122. A *Mahabharata*-ban Bhisma ezt mondja: „Ha a király nem törődik a földművelőkkel, azok elvesznek számára, és otthagya birtokait, beveszik magukat az erdőkbe”, id. P.C. Jain, i.m. 54; a 11. században Ksemendra fájlatja azt aényt, hogy a szegények, a gazdagok birtoka iránti ellenséges érzülettel, erőszakra ragadtatták magukat, B.N.S. Yadava, „Problem of Interaction between Socio-Economic Classes in the Early Medieval Complex”, *Indian Historical Review*, Vol. III, no. 1. 1976. júl. 55; Kelet-Bengáliában a kavarított fegyverhez nyúltak, hogy szembe szegüljenek az állam növekvő elnyomásával a 11. sz. utolsó éveiben, R.S. Sharma, *Indian Feudalism*, 268. A 14. sz. második negyedében Doab parasztsága fellázadt az állami túlkapások ellen, Ziaud-din Barani, i.m. 472–73; a széles körű parasztfelkelésekkel kapcsolatos adatokra a 17. sz. második felében ld. Irfan Habib, *Agrarian System*. 330–51.
123. Már szó volt róla, hogy az indiai feudalizmus a 12. században került legközelebb az európai feudalizmushoz, B.N.S. Yadava, *Society and Culture*, 171. Függetlenül attól, mennyire érvényes ez az összehasonlítás a történeti bizonyítás fényében, ami, még ha ilyen bizonyítékok létét meg is engedjük, egyáltalán nem meggyőző,

a történelmi fejlődés egymástól független ösvényein haladó két társadalmi rendszer közötti pillanatnyi közeledés aligha lehet elég ahhoz, hogy mindkettőre azonos jellemzők érvényességének következtetését vonjuk le.

124. Túl korai lenne még határozottan állítani valamit, de a 18. századi India különböző vidékeire vonatkozó kutatómunka folyamatban van, hogy ezt a hipotézist megvizsgálják.
125. A Mughal gazdaságban a kapitalista fejlődéssel kapcsolatos potenciális tényezők hiányára meggyőző érveket találunk Irfan Habib, „*Potentialities & C'*”.
126. Irfan Habib hevesen kétségbevonja az ázsiai termelési mód elméletének érvényességét, ld. tőle „*Problems of Marxist Historical Analysis*” *Enquiry*, VIII. no. 2. Monsoon 1969. 52–67. Ezen elmélet legújabb elvetésére ld. Bipan Vhandra, „*Karl Marx, His Theories of Asian Societies and Colonial Rule*” mimeo). Sajnos, Bipan Chandra-nak a régi és középkori India történetére vonatkozó elemzésében alig van olyan állítás, ami nem vitatható. Marian Sawer, *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production* c. munkájában, melyre már korábban is utaltunk, érdekes tanulmányt ad ennek az elméletének történetéről és tárgyalásának mai politikai vonatkozásairól.

R.A.L.H. Gunawardana szerint Marx egy adott pillanatban feladata elméletét, hogy magán-földtulajdon nem létezett Indiában, „*The Analysis of Pre-Colonial Social Formations in Asia in the Writings of Karl Marx*”, *Indian Historical Review*, vol. II, no. 2., 1976. jan. 365–88. Gunawardana ebben a vonatkozásban felhívja a figyelmet egy, a történészek által eddig elhanyagolt bizonyító adatra. Tény, hogy ez az adat az 1853–58-as korszakból való, későbbi munkáiban azonban Marx megint csak megmarad állítása mellett, hogy nem volt magánföldtulajdon, és közös tulajdonjogról beszél. *Grundrisse*, ford. Martin Nicolaus, Middlesex, 1973. 472–73; *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moscow, 1970. 33. (ahol Marx azt mondja, hogy „az ősi köztulajdon... még érvényben van Indiában”).

127. „*Economic History of the Delhi Sultanate*”, 298.
128. Amikor a feudalizmus kérdését tárgyaljuk, bármely ország és bármely korszak vonatkozásában, a kiindulópontot elkerülhetetlenül a középkori Nyugat-Európa szolgáltatja, függetlenül attól, mi lesz válaszuk e kérdésre. Azt valóban láthatjuk, hogy indokolt egyéb országok történetének összehasonlítása Nyugat-Európáéval a modern korszakban, hiszen végülis Nyugat-Európában bontakozott ki a kapitalizmus, mely később átterjedt az egész világra; de nehéz logikát látni az ilyen összevetésekben az óskori és középkori korszakokra vonatkozóan, ezzel csak kérdéseket ébreszthetünk, melyeknek kevés közülük van az indiai történelemhez.
- Természetesen lehet beszélni a feudalizmus vidékenkénti eltéréséről. Érvelhetünk ezzel egy indiai, egy kínai, egy nyugatázsiai feudalizmus mellett, függetlenül a nyugateurópaiától és a japántól. Ennek ellenére két fenntartásom van ezzel az érveléssel szemben. Először, aligha lehet indokolt közös megnevezések állandó használata a vidékek és korszakok szempontjából eltérő társadalmi-gazdasági rendszerek egész sorával kapcsolatban, hacsak az ember ki nem tudja mutatni az e variációk mögötti alapvető hasonlóságot – pontosan meghatározható hasonlóságot. Másodszor, teljesen függetlenül attól a ténytől, hogy a feudalizmus mint kategória, csak tág definíciója következtében válik általánossá, egy olyan általános kate-

gória keresése, melyet egyformán alkalmazni lehet különböző középkori vidékekre, azon a feltételezésen alapszik, hogy a középkori világ egyetlen világ volt, közös társadalmi-gazdasági rendszerrel. Ezzel pedig a középkori világnak olyan vonásokat tulajdonítunk, melyek sokkal inkább a 19–20. századra érvényesek.